

Om teori på høyt og lavere nivå

Lars Mjøset

Publisert i Johs. Hjellbrekke, Ole J. Olsen & Rune Sakslind (red.), *Arbeid, kunnskap og sosial ulikhet*. Festskrift til Olav Korsnes. Oslo: Unipub 2007, s. 333-375.

Merk: I denne versjonen er det foretatt en terminologisk endring. I stedet for pragmatistisk (som i Mjøset 2006ab), kalles den tredje forskerholdningen her kontekstualistisk (som i Mjøset 2009).

Helt fra samfunnsvitenskapens spede begynnelse har samfunnsforskerne betraktet naturvitenskapene som storebrødre - som eldre, modnere, forbilder å se opp til. Tanken på teoretisk kunnskap så generell at den er gyldig fra universets startpunkt, og så konsentrert at man fra et fåtall teoretiske grunnsetninger kan forklare en lang rekke forskjellige fenomener, har terget de yngre medlemmene av vitenskapens søskenflokk. Men like lenge har man hørt klager over den kløft som skiller generell teori fra teori som faktisk har forklaringskraft overfor de saksforhold vi ønsker å forklare. Dette spennet i selve teoribegrepet, mellom teori på høyt nivå og teori på lavere nivå, er tema i det følgende.

Vår interesse gjelder særlig de bidrag til samfunnsvitenskapenes vitenskapsteori som har gitt teori på lavere nivå en berettigelse uavhengig av teoribegreper på høyt nivå. Men siden forpliktelsen til høynivåteorier har dominert, er argumenter for teori på lavere nivå alltid blitt formulert i forhold til disse. Det er derfor ingen vei utenom en oversikt over teoribegreper både på høyt og lavere nivå. "Nivå" spesifiseres med referanse til forskjellige generaliseringsstrategier.

STANDARDMETODOLOGIEN

I den tidlige etterkrigstiden ble sosiologien og de øvrige samfunnsvitenskapene bygget ut og institusjonalisert som en bieffekt av den naturvitenskapelig fokuserte utbyggingen av høyere utdanning og forskning. De profesjonelle filosofenes vitenskapsteoretiske overveielser var i det vesentlige knyttet til naturvitenskapene, og ideen om å forklare gjennom generelle lover ble gjort gjeldende for samfunnsvitenskapene også. Utallige

forsøk ble gjort på å få Popper/Hempels “covering law”-modell til å stemme med samfunnsforskning i praksis.

Men de samfunnsvitenskapelige metodologene kom aldri ut over heroiske programformuleringer som i neste åndedrag ble kvalifisert med beklagelser om at samfunnsforskningen nok ennå ikke var nådd så langt som naturvitenskapene. Det passet greit inn i en argumentasjon for økte forskningsmidler, men det er i dag enighet om at ingen av disse forsøkene på å tilpasse “covering law”-modellen førte til noen adekvat forståelse av samfunnsvitenskapenes metodeproblemer. Enten tolket man modellen strengt normativt for så å konkludere at det ikke fantes samfunnsvitenskapelige studier som tilfredsstilte modellens krav, eller man tolket modellen så bredt at rubb og rake av samfunnsforskning innfridde den.

Men den vanligste responsen var bortforklaring – unnskyldende henvisning til samfunnsforskningens umodenhet. Den ga mange samfunnsforskere anledning til å gå fram med de metoder som passet problemstillingene best, samtidig som de i prinsippet og på lang sikt sa seg enige i at det naturvitenskapelige forbildet var normen. På 1950-tallet var det knapt mulig å ha identitet som “vitenskapsmann” uten på en eller annen måte å forplikte seg til et naturvitenskapelig forbilde. Samfunnsvitenskapelig metodelære ble en lang serie halvkvadede viser: Man føyde seg i prinsippet, men gjorde noe annet i selve forskningen. Man forsikret at denne spenningen ville forsvinne på lang sikt. Dermed slapp man å tenke særlig grundig gjennom hva man faktisk gjorde. Og metodologene var på plass for å fortelle stadig nye kull av rekrutter at metode i samfunnsforskningen egentlig handlet om å dyrke parallellene til naturvitenskapen. Dette betegner vi som standardoppfatningen.

Det lovorienterte teoribegrepet – segmenterende generalisering

Hempel (1965) foretok tidlig en utvidelse av ”covering law”-modellen. Ved siden av den deduktiv-nomologiske varianten (som framfor alt reflekterer det naturvitenskapelige eksperimentet) definerte han også en induktiv-statistisk variant. Det passet samfunnsforskerne bra. Den naturvitenskapelige parallellen var problematisk særlig fordi samfunnsvitenskapene i liten grad vinner kunnskap fra eksperimenter der man tester hypoteser utviklet fra teoretiske systemer inneholdende universelle lovliknende postulater. Derimot jobber samfunnsvitere i mange sammenhenger med store datasett som analyseres ved hjelp av velprøvde statistiske teknikker. Noen av disse datasettene er framskaffet gjennom eksperimentelle opplegg med eksperiment- og kontrollgruppe slik det er vanlig f.eks. i medisinsk forskning.

De fleste databasene i samfunnsforskningen (og særlig i sosiologien) er imidlertid ikke-eksperimentelle data. Men en kobling til det eksperimentelle forbildet er likevel mulig. Den statistiske analysen betraktes som kvasi-eksperimenter. Slik kom en ny terminologi inn i samfunnsforskningens metodelære: uavhengige, intervenerende og avhengige variable, netto-effekter rangert ut fra forklart varians, osv. Samlebetegnelsen er variabel-orientert analyse.

Selv om alle i utgangspunktet visste at de statistiske metodene var basert på måling av korrelasjoner mellom variable i datasettet, oppsto et system av metodologiske overbevisninger der variable ble årsaksfaktorer og “forklart varians” grunnlag for en slags årsaksforklaring. Selv om de statistisk skolerte snart ristet av seg slikt overmott, er det slående hvor gjenstridige disse ideene har vært. De er sentrale for det lovorienterte teoribegrepet.

Man strever her med å fastholde eksperimentet som forbilde. Et naturvitenskapelig eksperiment er en kontrollerbar kontekst: Et lukket system (Pawson 1988). Man kontrollerer for alle de faktorer man har data om, og skiller ut de som har betydning. Disse faktorene varieres systematisk for å avgjøre deres relative betydning, forstått som nettoeffekten etter kontroll for effekten av alle andre relevante variable i datasettet. Men datasettene er registreringer av strukturer og prosesser på tidligere tidspunkt, og disse har utspilt seg i situasjoner som på ingen måte har vært eksperimentelt lukket (ikke-eksperimentelle data), altså i *åpne systemer*. De er ikke skapt ved at forskeren har gitt en behandling til en gruppe for så å kontrollere effekten av denne behandlingen i forhold til en kontrollgruppe som ikke har fått behandlingen.

Når forskerne gjør det lovorienterte teoribegrepet gjeldende i studier av store datasett, vinner de kunnskap om det område av samfunnet som datamaterialet stammer fra: Økonomisk vekst, lagdeling, valg, osv. Forskerne finner korrelasjonsbaserte sammenhenger mellom variable ordnet som uavhengige og avhengige. Jo flere studier, jo bedre datasett, jo mer konvergens i problemstillinger — jo mer kunnskap. Man foretar en segmenterende generalisering. Kunnskapen gjelder for et avgrenset felt av samfunnet. Videre er det store vanskeligheter forbundet med å erklære årsakssammenhenger når analysen er basert på korrelasjoner. Etter en periode med optimisme på den statistiske årsaksanalysens vegne, er de fleste kvantitativt arbeidende samfunnsforskere i dag mer forsiktige. Noen går så langt som å hevde at de statistiske metodene bare bør anses som gode redskaper til å beskrive sammenhenger som vi ikke kunne ha påvist på noen annen måte. Årsaksforklaringer, derimot, kan ikke utledes av datasett alene; det kreves teoretiske overveielser.

Det idealiserende teoribegrepet – isolerende generalisering

Men blant de metodologer som primært orienterer seg i forhold til den profesjonelle litteraturen om naturvitenskapenes filosofi – standardmetodologene – finner vi også et annet teoribegrep, som skiller seg fra det lovorienterte. Dette idealiserende teoribegrepet kan også knyttes til ideen om å eksperimentere, men ikke til reelle eksperimenter, ei heller til statistiske kvasi-eksperimenter. Det har i utgangspunktet intet empirisk feste; det dreier seg snarere om tanke-eksperimentering, det vil si modelldannelse og simulering av forskjellige utfall alt etter de forutsetninger som forskeren selv setter som betingelser. Også dette teoribegrepet knytter an til et naturvitenskapelig forbilde, for matematisk modellering står sentralt i naturvitenskapen.

Det idealiserende teoribegrepet knyttes imidlertid *også* til forutsetninger som er spesifikke for samfunnsvitenskapen. De matematiske modellene brukes til å simulere interaksjon mellom mennesker. Det er ikke uttrykk for segmenterende generalisering, for modellene kan anvendes på hvilke interaksjonssituasjoner det skulle være. De er snarere uttrykk for isolerende generalisering: De mangler empirisk feste, og det blir da vanskelig å avgjøre hvilken av flere relevante modeller som skal gjelde som beste forklaring.

Mye av debatten om dette teoribegrepet har dreiet seg om teorien om rasjonelle valg og dens bånd til spillteori og den nyklassiske økonomiens likevektsbegreper. Det finnes imidlertid også andre måter å simulere på, for eksempel ved bruk av forskjellige programmeringsspråk. Innenfor informatikken simulerer forskerne nå virtuelle samfunn. Det finnes også mer kvalitative tilnærminger, men når forskerne innfører nyanseringer av handlingskontekst og psykologiske differensieringer, beveger de seg ut over grensene for det idealiserende teoribegrepet, siden de trekker i tvil nettopp de idealiseringer som muliggjør formell modellering.

Standardholdningen – en rent normativ vitenskapsteori

Både det lovorienterte og det idealiserende teoribegrepet legitimeres gjennom standardoppfatningen. Samfunnsforskeren er like mye tilskuer til samfunnet som naturforskeren er til naturen. Naturvitenskapenes eksperimenter har avdekket

naturlover. Forskerne søker de underliggende drivkreftene under den empiriske overflaten.

Enhver metodologi impliserer – åpent eller implisitt – kunnskaps- og vitenskapssosiologiske synspunkter. La oss skille mellom intern og ekstern orientering i kunnskapssosiologien: Den interne studerer kunnskapsvekst i lys av forskerfellesskapets indre struktur, mens den eksterne studerer ytre forholdes innflytelse på forskerfellesskapet. Standardposisjonen anser vitenskapelig forskning som representasjon av den fysiske verdens grunnleggende strukturer og prosesser. Alle interne prosesser i forskerfellesskapet bygger opp om bestrebelsene på å representere naturen som omgir oss. Da kan en klare seg uten kunnskapssosiologi; det holder med en normativ vitenskapsteori som utroper utvalgte elementer fra naturvitenskapenes vitenskapsteori til kriterier på vitenskap overhodet. Om en henger på en ekstern kunnskapssosiologi, handler den om hvordan ytre krefter legger bånd på vitenskapen (Mulkay 1979, 96): Inkvisisjonen tvang Galilei til å oppgi sin tilslutning til det kopernikanske heliosentriske bildet av universet, leger avskrev Semmelweiss, påstand om at barnedødelighet hadde med legers håndhygiene å gjøre, kommunistpartiet krevde at russiske biologer skulle utvikle en kommunistisk biologi...

SKJEMA 1. HØYNIVÅTEORIBEGREPER IFØLGE STANDARDPOSISJONEN

METODOLOGI	TEORIBEGREP	GENERALISERING	EMPIRISK	KONTEKSTSENSITIVITET	EKSPERIMENT
Standard (betoner metodologisk slektskap med naturvitenskapene)	Lovorientert	Formell (mellomnivåteori)	Ja	Formelle mønstre, relevante for flere kontekster	Ikkeeksperiment
		Segmentert	Ja	Dekontekstualisert pga. datainnsamling	Kvasieksperiment
	Idealiserende	Isolerende (inkl. spillteori, simulering)	Nei	Fiktiv kontekst begrenset av modellerings-teknologi	Tankeeksperiment

Standardmetodologien gir et sett normative forestillinger om hva forskning er, bygget rundt begrepene om testing, variable, matematisk modellering og representasjon av objektive, grunnleggende generative strukturer. Forestillingen om at teori skal formuleres så generelt og tankeøkonomisk som mulig står sentralt. Men de to teoribegrepene vi har definert, er uttrykk for forskjellige generaliseringsstrategier (jf. Skjema 1). Den segmenterende er empirisk, mens den idealiserende ikke er det. I sistnevnte tilfelle åpner isolasjonen fra empirisk kontekst for bruk av samfunnsvitenskapelig spesifikke grunnbegreper som muliggjør antakelser om handlingsmotivasjon og simulering av interaksjon.

I begge tilfelle innebærer generalisering dekontekstualisering: I det lovorienterte fordi enhver innsamling av mengder data begrenser den dybde og sammenheng man får med seg fra hvert enkelt case, i det idealiserende tilfellet fordi forskeren bestemmer konteksten selv, begrenset av den modellerings-/simuleringsteknologi vedkommende behersker.

Mellomnivåteori – med høy teori som ideal

De to standardbegrepene om teori har stått sentralt i samfunnsvitenskapenes ekspansjonsfase etter 2. verdenskrig. Fra tid til annen har standardmetodologer gått i seg selv og påpekt den svake forklaringskraften i begge disse teoribegrepene. Påpekningen om at korrelasjoner ikke lett kan generere årsaksforklaringer er allerede nevnt: Det reises således krav om at den lov-orienterte segmenterende generaliseringsstrategien må baseres på teori uavhengig av de registrerte korrelasjonene. Man etterlyser årsaksmekanismer. Samme argumentasjon rammer det idealiserte teoribegrepet: Det er slett ikke lett å presisere årsaksforhold ut fra den idealiserte modellverdenen, og særlig ikke innen rammen av de økonomiske likevektsmodellenes simultane beslutningslogikk.

Etterlysningen av årsaksmekanismer viser at teori på lavere nivå er etterspurt selv innen rammene av standardposisjonen. Det som nå kalles mekanismer, ble tidligere, av Merton, kalt mellomnivåteori. Denne varianten av det lovorienterte teoribegrepet er ikke primært knyttet til statistisk analyse av store datasett, men til mer kvalitative bestrebelser på å etablere forklarende årsaksmekanismer. Merton (1945) hadde definert teoribegrepet i sosiologien strengt i tråd med det naturvitenskapelige forbildet, men han måtte innrømme at verken han eller andre var i stand til å gi gode eksempler på slik forskning. Da han like etterpå kom i debatt med Parsons, la han til et ekstra teoribegrep, “middle range theory” (Merton 1949). Begrepet var en løst formulert oppsummering av det Merton mente sosiologer faktisk gjorde når de forsket. Noen detaljert metodologi (med en spesifisert generaliseringsstrategi) for slik teori ga han aldri, for det var et midlertidig begrep. Idealet var teori på høyt nivå også når Merton bygget bro til det lavere nivået ved å påstå at sosiologien var en umoden vitenskap sammenliknet med naturvitenskapene. Med tid og stunder, lovet han, ville sosiologisk forskning leve opp til idealet.

I dag er mekanismer botemidlet mot standardteoriens svake forklaringskraft. En mekanisme er et årsaksbegrep som mer presist enn "covering-law"-modellen reflekterer hvordan samfunnsforskerne faktisk arbeider. Det finnes nå en stor litteratur om mekanismer, men den er preget av en slående skillelinje mellom de som forstår mekanismer som den indre mekanikken i en svart boks (hvilket i høyden innebærer en aksentforskyvning i forhold til "covering-law"-modellen, Hedstrøm 2005), kontra de som forstår mekanismer som årsaksmønstre som utløses under "ukjente betingelser" (Elster 2007; et klarere brudd med "covering law"-modellen). I siste tilfelle løses mekanismebegrepet helt fra den eksperimentelle terminologien, og også i stor grad fra muligheten til formalisering. Mekanismer blir forklaringsmoduler. Elster vil samle dem i en "verktøykasse" som for hans del består av en serie formaliserte spill samt elementer fra sosialpsykologisk "folk psychology", ikke minst slik den gir seg uttrykk i ordtak fra alle verdens kulturer. Slik kunnskap har man dels fra spillteoretiske regneoperasjoner, men særlig fra deltakelse i samfunnet.

Uklarhetene i mekanismebegrepet antyder vanskene med å begrunne det innenfor standardholdningens rammer. Ennå i dag velger mange forskere en løs og uspesifikk referanse til mellomnivået. Idealet om teori på høyt nivå fastholdes ved at en bestreber seg på å gi kontekst-spesifikk kunnskap en så generell formulering som mulig. Dette får en rekke uheldige konsekvenser. For det første: Selv om ingen er uenige i at samfunnsvitenskapelig kunnskap er generell innenfor en kontekst, mangler det metodiske retningslinjer for å definere kontekst. Mellomnivåteorier anses bare som en foreløpig løsning, og idealet er så kontekstløs kunnskap som mulig. For det andre overtar man ofte selv i formuleringen av mer kvalitativt baserte mellomnivåteorier (og sågar også mekanismer) terminologien fra kvantitativt-statistiske studier av store datasett. For det tredje lider kvalitativt arbeidende forskere under en defensiv metodologisk selvforståelse. Snarere enn å betone mellomnivåteoriens forklaringskraft, nøyer man seg altfor ofte med unnskyldende formuleringer om "rent eksplorerende" studier, samt ufordøyde vitenskapsteoretiske referanser til angivelig teoriløs "induksjon".

SOSIALFILOSOFISK METODOLOGI

Sosiologien har de siste tredve årene opplevd at naturvitenskapelig baserte høynivåteorier er utfordret av høynivåteoribegreper basert på paralleller til humaniora. Disse høynivåbegrepene henter sin legitimitet fra den "kontinentale" tradisjonen i filosofi og vitenskapsfilosofi. Felles for disse retningene – videreføringen av den tyske

idealismens transcendentalfilosofi, hermeneutikk, eksistensialisme, fenomenologi – er refleksjonen omkring kunnskapens forutsetninger. På basis av disse inspirasjonene har det innen samfunnsvitenskapen og sosiologien utviklet seg en sosialfilosofisk forskerholdning. Den gir seg utslag i to teoribegreper: Det rekonstruerende og det dekonstruerende.

Sosialfilosofisk høynivåteori – rekonstruerende/transcendental

Teoribyggende rekonstruksjon er særlig utbredt i sosiologien. Man velger ut klassiske tekster om sosiologiens grunnleggende problemer: Handling, interaksjon, struktur og kunnskap. En drøfter utvalgte eldre eller moderne klassikere for å skille ut en begrepsmessig kjerne (såkalt “teorihistorie i systematisk øyemed”). Målet med rekonstruksjonen er å definere et system av grunnbegreper som er *transcendentale* forutsetninger for å drive sosiologi spesielt, men egentlig også samfunnsvitenskap generelt. Samfunnsfagene er jo alle vitenskaper om menneskelig samhandling. Dermed har en også en spesiell relasjon til filosofien (det mest fundamentale humaniora-faget), hvis kjerne alltid har vært ønsket om å avklare de grunnleggende betingelser for kunnskap.

Dette teoribegrepet er ikke empirisk generelt. Det er pre-empirisk; det foregir å avklare betingelsene for overhodet å kunne drive empirisk samfunnsforskning. De står altså for en *transcendental* form for generalisering: Refleksjonen over “hva det er å drive samfunnsforskning” skal angi samfunnsvitenskapenes mulighetsbetingelser.

Her foreligger en parallell til det idealiserende teoribegrepet, som også dreier seg om fundamentale begreper om handling og interaksjon. En forskjell er at det transcendentale teoribegrepet viser til et sett grunnbegreper, som nok står i en systematisk sammenheng med hverandre, men som aldri utvikles til formelle modeller. Tilhengerne av de to teoribegrepene støter ofte sammen i prinsippdebatter på høyt nivå. Sosialfilosofene er særlig kritiske til sterke og lett formaliserbare forutsetninger om rasjonelle valg basert på atomistiske individuelle preferanser.

Det transcendentale teoribegrepet ble fast inventar i sosiologien fra tidlig på 1980-tallet, da en rekke programmatisk verk (Habermas, Luhmann, Münch, Giddens, Alexander) kom i førsteutgaver. Grunnene til dette sosialfilosofiske oppsvinget skal ikke utredes nærmere her (Mjøset 2006c). Det er imidlertid slående at disse sosialfilosofenes – og deres forgjengeres og etterfølgeres – bidrag betraktes som enkeltstående, individuelle bidrag til grunnlagsproblemenes avklaring. Om en yngre teoretiker drøfter andres

bidrag, er det ikke for å undersøke konvergens, men for å begrunne nok en ny personlig syntese. I en slik kontekst oppstår et mangfold av grunnlagsteoretiske debatter, hvorav bare noen er realisert i dag: Habermasianere står mot Luhmannianere, Giddens-tilhengere står mot nyfunksjonalister, osv.

Men ingen store sosialfilosofer blir stående ved grunnlagsproblemer alene. Selv om deres grunnlagsteori ikke leder ut i modellering og simulering, forsøker de å knytte den til substantive, empiriske problemstillinger. Filosofisk sett er dette en halsbrekkende øvelse. Som regel skjer koblingen gjennom en blanding av kunnskapssosiologi og kulturkritikk. Tankegangen er at det bare innen en bestemt kulturell kontekst oppstår refleksjon over betingelsene for å ha kunnskap om samfunnet. Denne konteksten kalles som regel *moderniteten*. Dette begrepet forstås svært bredt: I den filosofiske enden av spektret betegner det moderne et sett standarder for det gode, det sanne og det skjønne. I den historiske enden av spektret dreier det moderne seg om en historisk periode. Periodens avgrensning varierer sterkt og spesifiseres sjelden grundig, men den strekkes i hvert fall langt nok tilbake til at en kan trekke på de sosiologiske klassikernes kulturkritiske bekymringer om anomi, fremmedgjøring og rasjonalitetens jernbur. Før vi drøfter disse modernitetsfortolkningene nærmere, passer det å sammenlikne det rekonstruerende med det dekonstruerende teoribegrepet.

Sosialfilosofisk høynivåteori – dekonstruksjonisme

Modernitetsfortolkninger kan også etableres i tilknytning til et annet og ennå nyere teoriprogram, nemlig det dekonstruksjonistiske. Riktignok sporer denne retningen sine aner tilbake til filosofen Nietzsche, men dekonstruksjonismen ble ikke et eget teoribegrep i samfunnsvitenskapen før strukturalismens/poststrukturalismens innflytelse bredte seg fra Paris. Disse impulsene ble for alvor anammet i den anglo-amerikanske akademiske verden i en periode fra 80-tallet og framover, da humaniorafagene hadde ristet av seg sine nasjonsbyggende forpliktelser og begynte å øve en sterkere innflytelse på samfunnsfagene enn tidligere. I den foregående perioden fra studentopprøret på slutten av 60-tallet hadde påvirkningen snarere gått motsatt vei.

Dekonstruksjon er motstykket til rekonstruksjon. Begge tilnærminger leser seg inn i eldre og moderne klassikere. Men mens rekonstruksjonistene søker et fundament, vil dekonstruksjonistene vise at et slikt fundament ikke eksisterer. Den ene gruppen av sosialfilosofer dekonstruerer det den andre gruppen forsøker å rekonstruere. Ikke rart at

Habermas (1985) lanserte en motkritikk mot Foucault da den franske bølgen begynte å bre seg i den akademiske verden.

Begge grupper sosialfilosofer streber etter å forstå sin samtid. Mange av rekonstruksjonistene mener at opplysningstiden modnet den menneskelige fornuft og etablerte et sett alment forpliktende ideer om sannhet, frihet og skjønnhet. Dette knyttes til en vitenskapssosiologisk refleksjon: Det å drive samfunnsvitenskap forplikter den intellektuelle i forhold til slike universelle verdier. Forskerfellesskapet kobles her til den intellektuelle herredømmefrie diskusjonen i den offentlige sfære. Dekonstruksjonistene anser derimot ideene om den vestlige kulturarens normative kjerne som et utslag av bestemte maktforhold, en “stor fortelling” eller diskurs framlagt med bestemte retoriske grep. Ideene er forankret i et kunnskapsregime. Slike regimer kan avgrenses retrospektivt ved inngående analyse av fortidige historiske epoker, men ingen – verken forskere eller samfunnsborgere ellers – kan helt ut gjennomskue sin egen samtid. Det kunnskapsregime som råder i samtiden, kan bare dekonstrueres.

Dekonstruksjonisme og rekonstruksjonisme har således hver sin kunnskapssosiologi. Rekonstruksjonistene vil analysere forekomsten av ideologier som vegeterer på de fundamentale verdienes universelle natur. Det transcendentale teoribegrepet impliserer altså en normativ generalisering, og ideologikritikk skal beskytte sannheten fra sosialt nødvendige tilsløringer. Dekonstruksjonistene, derimot, vil ikke akseptere skillet mellom sannhet og ideologi. De anser selve sannhetsbegrepet som ideologi, som et uttrykk for bestemte maktforhold. Ideologibegrepet er unødvendig, for når ens totaliserende kunnskapssosiologi tilsier at kunnskap ikke er annet enn makt, så er alt ideologi, eller ikke noe er det. Dekonstruksjonistene aksepterer ingen relativ autonomi for forskerfellesskapene; de bestrider at kunnskap akkumuleres i det hele tatt: Kunnskap innenfor forskerfellesskapet er ikke forskjellig fra kunnskap i storsamfunnet, den uttrykker maktforhold og disiplineringsstrategier. Den interne kunnskapssosiologien anses som en refleks av den eksterne. På dette punkt konvergerer rekonstruksjonister og dekonstruksjonister, selv om kunnskapssosiologien er forskjellig. Hos rekonstruksjonistene reflekterer indre forhold de ytre fordi spenningen mellom ideologi og mobilisering for de universelle verdienes realisering går igjen på begge plan.

Hvis kunnskap ene og alene er uttrykk for makt, er det dekonstruksjonistiske teoribegrepet strengt tatt umulig. For poststrukturalismens franske opphavsmenn var ikke dette noe problem; de oppfattet seg som “litterære intellektuelle”, og noen av dem la mer vekt på koblingen til den litterære offentlighet enn til noe forskerfellesskap. Men da disse retningene ble viden spredt innen humaniora og tilgrensende samfunnsvitenskaper verden over, ble dekonstruksjonisme en teoriforståelse som bredte

seg blant flere mer konvensjonelt plasserte akademikere. For disse ble det nødvendig å knytte det dekonstruksjonistiske teoribegrepet til mer håndfaste forskningsmetoder. Slik oppsto en mindre filosofisk og mer konkret metodelitteratur om diskursanalyse, begrepshistorie, retoriske og narrative analyseteknikker basert på humaniora-fag som lingvistik, litteraturvitenskap og idéhistorie. På denne basis har kulturstudier – et populært felt nå for tiden – utviklet seg i grenselandet mellom humaniora og samfunnsvitenskap.

På bakgrunn av utviklingen i dette grenselandet vil mange sosialfilosofiske metodologer protestere mot å betegne dekonstruksjon som teori på høyt nivå. Til dette kan man for det første si at den dekonstruksjonistiske teorien befinner seg på høyt nivå så lenge den bedriver immanent kritikk av de mange sosialfilosofiske forsøkene på å utrede samfunnsvitenskapens fundament. For det andre foretar dekonstruksjonistene, som vi skal se i neste avsnitt, samme type dekontekstualiserte samtidsfortolkning som de øvrige sosialfilosofiske modernitetsteoretikerne.

Sosialfilosofisk samtidsfortolkning

“Moderniteten” kan gis mange forskjellige, men omtrentlig overlappende avgrensninger: Vi snakker om “et moderne menneske”, om den “vestlige verden”, og om “modernisering” av samfunn. Moderniseringsteori er en eldre del av utviklings sosiologien, men innen sosialfilosofien er ambisjonsnivået høyere. Moderniseringsbegrepet tjener framfor alt som utgangspunkt for å legge fram en helhetlig fortolkning av samtiden. Det gjelder også om en påstår at vi i dag opplever et “senmoderne” eller “postmoderne” samfunn, eller om en velger å beskrive dette som “globalisering”.

Felles for alle disse begrepene er fluktuasjonen mellom “eksistensiell tilstand” og “underliggende struktur”. Slik er det, til tross for at den første betegnelsen trekker i “idealistisk” og den andre i “materialistisk” retning. Vanligvis betraktes materialisme og idealisme som rake motsetninger, men her leder dette oppmerksomheten vekk fra viktige fellestrekk mellom disse sosialfilosofene.

For det første deler de ideen om grunnleggende strukturer (prosesser, mekanismer), ofte kalt generative. Dette gjelder hva enten “dypstrukturen” lokaliseres i et kunnskapsregime vi alle deler, eller i en latent struktur, et materielt og selvstendigjort system av uintenderte konsekvenser av sosial handling (som hos mange marxister og

nymarxister). I begge tilfelle balanserer sosialfilosofene på grensen til å etablere sekulære historiefilosofier. For det andre er forskningsmetoden den samme. Her er det klare fellestrekk med humaniora: Forskerne leser tekster, de studerer kulturelle artifakter eller andre samfunnsforhold som tegnsystemer. Dersom de relaterer seg til empirisk samfunnsforskning, dreier det seg nesten alltid om sammenstilling av forskningsresultater fra en rekke forskjellige forskningsfronter. For det tredje har vi allerede vist at de to teorioppfatningenes forskjellige kunnskapssosiologiske perspektiv har det til felles at den interne analysen av forskerfellesskapet blir en ren avspeiling av de eksterne forholdene. For det fjerde utgjør heller ikke motsetningen mellom avvisning eller omfavning av en moderne normativ kulturarv noe sentralt skille mellom rekonstruksjon og dekonstruksjon. Deres samtidsfortolkninger starter på så høyt nivå som mulig, hva enten periodebetegnelsen er “post-modernitet” eller “globalisering” er den bare løselig definert som historisk periode.

SKJEMA 2. HØYNIVÅTEORIBEGREPER IFØLGE SOSIALFILOSOFIEN

METO- DOLOGI	TEORI- BEGREP	FORTOLK- NING	EMPI- RISK	GENERALI- SERING-	KONTEKST- SENSITIVITET
Sosial- filosofisk (betoner metodo- logisk slektskap med huma- niora)	Rekonstrue- rende	Transcendentalt	Nei	Preempirisk	Moderniteten (løst definert)
		\ Modernitets- / fortolkning	Ja	Strukturell eller eksistensiell generalisering	Generative struktu- rer (materielle eller i språkssystemet) <i>under</i> konteksten
	Dekonstrue- rende	\ Totaliserende kunnskaps- sosiologi (anti-transcen- dental)	Nei	Preempirisk (anti-normativ)	Rådende kunnskapsregime
			Ja	Eksepsjona- listisk spesifisering	Kontekst gjøres eneråden- de, respons på at generell kunnskap anses som uttrykk for maktsvilje

Oppsummeringen i Skjema 2 føyer til noen ytterligere nyanseringer: Vi ser at både rekonstruksjon og dekonstruksjon leder til modernitetsfortolkninger. Motsetningen mellom de to teoriforståelsene ligger særlig i de to preempiriske variantene: Rekonstruksjonen er transcendent og normativ, mens dekonstruksjon nettopp består i å vise filosofisk at en slik posisjon undergraver seg selv.

Skjemaet nyanserer ved å legge til en egen empirisk orientert avlegger av det dekonstruksjonistiske perspektivet. Ser man all generaliserende kunnskap som uttrykk for makt, fristes en til å unngå en hvilken som helst form for generalisering. Konsekvensen en type empirisk spesifiserende analyser av enkeltcase, ofte med svært utstrakt bruk av case-nære metaforer. En slik eksepsjonalistisk spesifisering (Mjøset

2006a) er utbredt blant historikere, men da som oftest helt uavhengig av noe dekonstruerende teoribegrep. I alle fall er konsekvensen – for eksempel i det som kalles aktør/nettverk-teori (Latour, Callon) – en type ultraspesifiserte case-studier. Høynivåteorier fornektes i et forsøk på å etablere teori på laveste nivå. Også innen sosialfilosofien finner vi altså forskere som har prøvd å komme under det høye nivået. Ønsket om å unngå enhver generalisering tilkjenner at dette er et begrep om lavnivåteori på sosialfilosofiske premisser.

Etter slik å ha funnet en bevegelse mot det lavere nivået i to motsatte metodologier reiser vi spørsmålet om det eksisterer en tredje uavhengig metodologi.

KONTEKSTUALISTISK METODOLOGI

Etterkrigssosiologien startet med en metodologi som tok naturvitenskapen som mal for teori på høyt nivå. Men denne innflytelsen er etter hvert blitt balansert av en humaniora-orientert sosialfilosofisk metodologi lagt an på samme nivå. Vi har tolket mellomnivåteori og mekanismer innen standardsynet, samt modernitetsfortolkning, globaliseringsdiagnoser og “eksepsjonalistiske” case-studier i sosialfilosofien som tvetydige bestrebelse på å finne teoribegreper på lavere nivå.

Nødvendigheten av en tredje posisjon — den pragmatistiske tradisjonen

Ideen om at det er mer forklaringskraft å hente på det lavere nivået har mange forløpere. Merton (1968) går tilbake til Francis Bacons begrep om “mellomliggende aksiomer”, senere brukt både av Mannheim og Mills (1957). Auberts (1969) “problemorienterte empirisme” har vært innflytelsesrik i norsk sosiologi. Moderne nettverksteoretikere som White (1992) og Granovetter (1985) går inn for teoribegreper som er “less sweeping” sammenliknet med standardperspektivet.

Det er nesten ikke til å unngå at forsøk på å begrunne teori på lavere nivå nærer kunnskapssosiologisk refleksjon: Hvorfor er teoriidealer på høyt nivå så dominerende? Men mange slike kunnskapssosiologiske refleksjoner er blitt avsporet av de ufullstendige kunnskapssosiologiske perspektivene vi har påvist innenfor standardoppfatningen og sosialfilosofien. En betingelse for selvstendig begrunnelse av teori på lavere nivå er å definere en tredje posisjon. Det kreves en kunnskapssosiologi som kombinerer det interne og det eksterne perspektivet uten noen forutsetning om at et

av disse dominerer eller kan reduseres til det andre. Samfunnsforskerens *deltakelse* i det samfunn som utforskes, er det som knytter det indre og det ytre sammen. Her er den amerikanske pragmatismens filosofiske tradisjon av stor betydning.

Pragmatismen har et syn på kunnskap som skiller seg fra både standardsynet og sosialfilosofien. Som filosofi var den nært tilknyttet etableringen av moderne psykologi (Dewey, James). Pragmatismens kritikk av “the spectator theory of knowledge” avviste den kartesianske subjekt/objekt-dualismen og dens tanke om vitenskap som representasjon av objektivt eksisterende ytre drivkrefter (Skagestad 1978, Hacking 1983). Samme kritikk kan også gjøres gjeldende i forhold til den sosialfilosofiske ideen om transcendentale begreper og forankring av vitenskapen i modernitetens spenningsfelt mellom rasjonalisering og forsvar for en kommunikativ livsverden.

Pragmatistene insisterte på at Darwins evolusjonisme var en nyvinning av betydning også for samfunnsvitenskapene (Hodgson 2004). Kunnskapens utvikling er sammenvevet med samfunnsutviklingen gjennom læring. Læring skjer ikke minst gjennom case-orientering, altså ved å ta helheten i et eller flere enkelttilfelle på alvor. Det finnes også delvis parallelle europeiske retninger, blant annet Mannheimsk kunnskapssosiologi og deler av den kritiske teoriens tradisjon. Disse har alle inspirert dagens “social studies of science”, som via case-studier har framvist kompleksiteten i relasjonen mellom interne og eksterne forhold både i naturvitenskap, samfunnsvitenskap og humaniora (Hacking 1999). Her er de mest lovende ansatser til en samfunnsvitenskapenes vitenskapsteori som ene og alene står på samfunnsvitenskapens grunn.

I et slikt perspektiv skilte vi ovenfor ut to metodologiske hovedgrupper (standard, sosialfilosofi), med tilhørende teoribegreper og strategier for generalisering. Ingen av disse ga noen tilfredsstillende redegjørelse for teori på lavere nivå. Det trengs en distinkt tredje posisjon som er klart adskilt fra de to andre forskerholdningene. Denne posisjonen kan kalles *pragmatistisk* (denne betegnelsen anvendes i Mjøset 2006a, 2006b). Dette er en teknisk filosofisk term som refererer til den forståelse av kunnskap og samfunn som nettopp ble skissert. Men siden det ordet kan forveksles med dagligtalens begrep om ”pragmatisk”, kompromiss-orientert holdning, velges her i stedet betegnelsen *kontekstualistisk* (denne betegnelsen anvendes i Mjøset 2009). En tilsvarende nøytral betegnelse er deltakelsesbasert teori. En kunne også si et “tredje standpunkt”, og slik få fram at selv om standpunktet i flere henseende deler den sosialfilosofiske kritikken av standardholdningen (“positivismekritikk”), skiller den seg systematisk fra sosialfilosofien, slik vi har antydnet.

Innen denne filosofiske og vitenskapssosiologiske rammen behøver en så videre metodologiske overveielser over den type kunnskap som oppstår i spenningsfeltet mellom forskerfellesskap og samfunn. Den deltakende observasjonen er den framgangsmåte som skiller samfunnsforskningen både fra naturvitenskap og humaniora. Her får mellomkrigstidens sosiologiske Chicago-skole betydning. Dens filosofiske røtter lå i amerikansk pragmatisme. Mange har hevdet at dagens sosiologi bør ta opp igjen tråden fra den kvalitative og etnografiske Chicago-skolen. Abbott (2001) og Ragin (2000) argumenterer slik, på basis av en innvendig kritikk av de variabel-orienterte metodene – en kritikk som ikke bare er i tråd med nyere case-orientert vitenskapssosiologi, men som også genererer alternative kvantitative analyseteknikker. Slike bidrag viser forøvrig at skillet kvantitativt/kvalitativt ikke er noe grunnleggende skille i samfunnsvitenskapelig metodologi; det er fullt mulig å utvikle kvantitative metoder som ikke deler standard-forutsetningene. Likevel er litteraturen om kvalitativ metode av størst betydning for argumentasjonen om teoribegreper på lavere nivå.

Grounded theory

Glaser og Strauss' (1967) program om grounded theory ble lansert midt på 60-tallet og systematiserer den andre, etterkrigs-Chicago-skolens perspektiv. Dette er det hittil mest utviklede og selvstendige programmet for teori på lavere nivå. Det bør stå sentralt i våre bestrebelser på å videreutvikle et slikt program i dag.

Glaser og Strauss' detaljerte gjennomgang av feltarbeidets kvalitative metoder gir viktige impulser til å begrunne teori på lavere nivå uten å forutsette parallellitet verken til naturvitenskap eller humaniora. Glaser og Strauss parerer standardposisjonen med det pragmatistiske poeng at om man bare vil "verifisere" eksisterende kunnskap, lærer man aldri noe nytt. Selv om Glaser og Strauss skrev før sosialfilosofiens gjennombrudd, kan vi legge til at man vel heller ikke lærer særlig mye nytt av å re- eller dekonstruere filosofisk orienterte forsøk på å prege samfunnsvitenskapenes grunnbegreper. Deres bok handler alternativt om hvordan man *oppdager* – *The Discovery of Grounded Theory* – ny teori. Dette poenget ligger også i det begrep om abduksjon – i kontrast til induksjon og deduksjon – som pragmatismens urfilosof Peirce preget (Skagestad 1978).

"Grounded" kan oversettes til "grunnfestet", "fundert" eller "forankret". Glaser og Strauss bruker ofte formuleringer som "grunnfestet i data", men man må huske den pragmatistiske bakgrunnen: Det dreier seg ikke om å tilstrebe induksjon for å gjenspeile et maksimum av empirisk detalj, men om å ta utgangspunkt i empirisk relevante problemstillinger. Motsatsen til "grunnfestet" er "uten grunnfeste", "ungrounded", altså

uten tilknytning til empirisk relevante problemstillinger. Ungrounded theory forklarer ikke særlig godt, og bidrar derfor ikke til akkumulasjon av kunnskap. Det er simpelthen teori på høyt nivå, ut fra de strategier vi har spesifisert: Segmenterende, isolerende, transcendental og strukturell/eksistensiell – alle er altså “uten grunnfeste”.

Begrunnelsen er ikke substantiv problem, men ligger i bestemte teknikker, datasett eller filosofisk-kulturelle preferanser.

Men mange av samfunnsvitenskapens metodologer er skeptiske overfor grounded theory. At tilhengerne av standardposisjonen er kritiske, sier seg selv (Mjøset 2005). Men det har også kommet kritikk fra forskere som selv arbeider i en kvalitativ tradisjon (Hammersley 1992, Alvesson/Skjöldberg 2000, Burawoy 2000, Smith 2005). De kommer med en eller flere av følgende innvendinger.

Første innvending er at grounded theory krever at forskeren går ut i felten uten forutsetninger. Ved å sette parentes om alt en vet (tidligere kunnskap, kulturbestemte fordommer) skal en åpne seg for den fulle empiriske erfaring man tilegner seg i løpet av feltarbeidets gang. Grounded theory synder da mot den helt elementære innsikt at all observasjon er teoriavhengig. Den andre innvendingen er at grounded theory er en ren metodekokebok, uten ytterligere vitenskapsfilosofisk begrunnelse. Den består simpelthen i naive påstander om at det “rent induktivt” er mulig å trekke kunnskap rett ut av data. Tredje innvending er at grounded theory bare gir mikrososiologiske studier. Dens rekkevidde begrenses av de felt man kan rekke over ved deltakende observasjon, og da blir det vanskelig å generalisere i det hele tatt. Den fjerde og siste innvendingen er at grounded theory hviler på en empiristisk filosofi. Den kartlegger samfunnsforholdene på begivenhetenes nivå, uten noen ambisjon om å avdekke underliggende mekanismer. For de mange tilhengere av “vitenskapelig” eller “kritisk” realisme har grounded theory samme svakhet som fenomenologiske programmer i samfunnsvitenskapen: Den er ute av stand til å gå bak aktørenes selvforståelse.

Ved å besvare disse fire innvendingene kan vi belyse særtrekkene ved grounded theory som et program for teori på lavere nivå. (For en nærmere presentasjon av selve analyseteknikken med referanse til et konkret makrohistorisk forskningsprosjekt, se Mjøset 2007). Den første leder oss til begrepet om lokale forskningsfronter (et begrep som bare er implisitt i Glaser og Strauss), den andre til grounded theorys doble generaliseringsstrategi (substantiv og formell), den tredje til presisering av likheter og forskjeller mellom mekanismer og formell grounded theory, og den fjerde til en skisse av hvordan substantiv grounded theory leder til nivåer av kontekstbundet generalisering.

Til den første innvendingen: Grounded theory krever *ikke* forutsetningsløs tilgang til felten. Den er forenlig med poenget om at all observasjon er teoriavhengig, men den krever at man definerer problemstillingen for empirisk arbeid ut *fra tidligere grounded theory* på angjeldende felt. “Ungrounded” teori, altså høynivåteori, kan man derimot se bort fra. Hvis det er opparbeidet mye kunnskap rundt et sett problemstillinger, så eksisterer det en *lokal forskningsfront* (Mjøset 2006a) på dette feltet. Disse preges av sterke forskerfellesskap. Forskerne studerer mange case som case av det samme. Velferds- og arbeidslivsforskning er gode eksempler. Frontene preges av en viss konvergens i begrepsbruk, typologier, indikatorer, datasett, og en integrasjon av kvalitativt og kvantitativt empirisk materiale, for eksempel i form av stiliserte begreper om årsakskjeder. De gir mening til det mye brukte begrepet om “forskningslitteraturen” på et felt. Det er ikke høy teori som holder slike forskningsfronter sammen. Mens standardoppfatningen bare tenker seg *en* fundamental forskningsfront, er sosialfilosofien mest opptatt av om forskningsfronter er mulige i det hele tatt. De mange empiriske forskningsfrontene har ifølge sosialfilosofene ”bindestreks”-preg, de griper ikke helheten i nåtidens samfunn. Lokale forskningsfronter er derimot et kontekstualistisk, kunnskapssosiologisk begrep om at det faktisk kan akkumuleres kunnskap – lokalt og relevant i forhold til samtidens utfordringer, men uten overgripende konvergens.

Til den andre innvendingen: Grounded theory står ikke for ren induksjon, men for en dobbel generaliseringsstrategi. Strategien består primært i substantiv generalisering, men denne kan følges opp med formell generalisering. Dette skillet er vitenskapsteoretisk svært viktig. Lokale forskningsfronter består av substantiv grounded theory, nemlig generaliseringer bygget på de så langt mest tilfredsstillende forklaringer av enkeltcase. Slik generalisering inkluderer alltid spesifisering av konteksten for sin gyldighet. Ved denne formen for generalisering er det ikke noe motsetningsforhold mellom generalisering og spesifisering: Systematisk sammenlikning – en sentral operasjon i grounded theory – med andre case viser hvilke dimensjoner som konstituerer dem, og dette muliggjør samtidig presis definisjon av særtrekk ved de case som analyseres (se Mjøset 2006a). Svært ofte er det ut fra problemstillingen relevant å ordne de analyserte casene i typologier. Slik substantiv generalisering i lokale forskningsfronter etablerer mange teorier, og disse konvergerer slett ikke på høyt nivå. “Lavere nivå” får her spesifikk mening relativt til “høyt nivå”. Lavere nivå er ikke *laveste* nivå, som jo er et fravær av generalisering (som i referansen til eksepsjonalistisk spesifisering; her mangler sammenlikninger, hvorved samtidig spesifisering/generalisering utelukkes). En generalisering til et lavere nivå inkluderer konteksten. Høynivåteori er, som vi allerede har sagt, dekontekstualisert. Merk at slik sett har skillet ikke noe med skillet mellom makro og mikro å gjøre.

Vedrørende den tredje innvendingen er det i grounded theory ingen begrensning til mikrostudier. Glaser og Strauss (1967) bruker eksempler fra makro og mikro om hverandre. Riktignok tar de feltarbeid som utgangspunkt for metodologisk refleksjon. Forskerens deltakelse i det som studeres, settes slik på spissen. Men deltakelse kan også forstås i en bredere forstand: Om man alltid er potensielle deltakere, må man alltid ta enkeltcase på alvor. (For overføring av grounded theory på historisk sosiologi, se Mjøset 2006b). Grounded theory kan således begrunne makrohistorisk sammenliknende studier like så godt som detaljerte etnografiske feltarbeid. Her er det viktig at grounded theory har røtter i den amerikanske pragmatismen, som jo også påvirket den amerikanske institusjonalistiske økonomiens makrostudier.

Hvilken tilgang en egentlig har til motivasjon, er et av samfunnsforskningens dypeste problemer. Grounded theory har her spesielle muligheter sammenliknet med de idealiserende og transcendentale teoribegrepene. Feltarbeid skiller seg klart både fra tankeeksperimentering og transcendentalfilosofisk refleksjon. I feltarbeidet er man i det minste utenfor forskerfellesskapet, man er *i* det sosiale livet der interaksjonen foregår. Gode kvalitative studier er kilde til grunnleggende forståelse av menneskelig interaksjon og motivasjon. Kunnskapen er ikke perfekt, det er et villniss av konkrete metodologiske utfordringer. Men kunnskapen er heller ikke notorisk suspekt, slik de sosialfilosofiske dekonstruksjonistene lett konkluderer.

I forhold til slike grunnlagsproblemer har grounded theorys sekundære generaliseringsstrategi stor betydning: Formell generalisering. Formell grounded theory består i forklaringsmoduler som konvergerer på tvers av mange substantive, lokale forskningsfronter. Nettverksteoriens begrep om “styrken i svake bånd” (Granovetter) er et godt eksempel. Slik teori er verken transcendental eller deterministisk, og heller ikke enkelt formaliserbar. Vi oppdager den når vi leter fram like handlings- og interaksjonsmønstre i mange forskningsfronter, i ordtakenes folkepsykologi, eller ganske enkelt som observerende deltakere i sosialt liv. Glaser og Strauss synes å ha formulert det indeterministiske mekanismebegrepet tre år før Elster. Dette er det “høyeste” teoribegrepet i grounded theory, men det skaper ingen overordnet forskningsfront. Det er ikke deterministisk teori som tillater sikre utledninger og forutsigelser.

Hvis høynivåteori i naturvitenskapene både er formell (bredt anvendbar i mange kontekster) og tillater relativt presise forutsigelser, så fører projeksjonen av et slikt ideal over på samfunnsvitenskapen bare til “ungrounded theory”. For samfunnsvitenskapens vedkommende må vi fastslå at formell teori bare kan formuleres på lavere nivå enn i

naturvitenskapene. Den kan ikke gi deterministiske forutsigelser. Det følger forøvrig av dette at de samfunnsforskere som er godt integrert i sterke lokale forskningsfronter er best stilt til å forutsi, særlig hvis de ikke lar seg avspore av høynivåidealer.

Her ser vi betydningen av den doble generaliseringsstrategien. Formell grounded theory kan lette substantive forklaringer ved at forklaringsmoduler kan benyttes uten å måtte oppdages på ny igjen og igjen. Men faktiske forklaringer (og eventuelle prediksjoner) krever at slike moduler settes inn i en kontekst ved hjelp av substantiv teori. Men begrepet om substantiv teori finnes overhodet ikke i standardrepertoaret. Paradoksalt nok er det imidlertid nettopp det begrepet standardprogrammet om mellomnivåteori trenger for å bli forklarende. Substantiv teori er begrensede generaliseringer, ofte grunnet i typologier. Elster (2007) innser at formell teori (mekanismer) må anses som indeterministiske. Samfunnsvitenskapene er henvist til å studere åpne systemer. Men Elster forplikter seg overfor standardperspektivet, som påbyr dekontekstualisering, ikke kontekstualisering, og dermed er han uten noe begrep om substantiv teori. Slik forstår vi hvorfor det ikke noe sted i Elsters mange ekskursjoner i de formelle teoriens verden finnes referanser til Stein Rokkans arbeider. Rokkan, som ved siden av Elster er en av norsk samfunnsforskings mest siterte forskere, beskjefteget seg nemlig så godt som utelukkende av substantiv teori (Mjøset 2000).

Begrepet om substantiv teori finnes knapt i sosialfilosofien heller. Kanskje er referansen til det moderne en vag form for slik substantiv teori, men de fleste sosialfilosofer trenger en substantiv *grounded theory* for å gi begrepet om moderniteten historisk feste.

Er så grounded theory – som fjerde innvending påstår – ute av stand til å studere grunnleggende drivkrefter? Burawoy (2000) hevder eksempelvis at grounded theory ikke evner å “strekke seg ut” og relatere begivenheter i avgrensede miljøer til makrohistoriske trender (denne kritikken ble tidlig reist mot Chicagoskolen av Mills 1957, se også Smith 2005). Men uten substantiv grounded theory degenererer analysen av samtiden til sosialfilosofisk historiefilosofi, hvor sekularisert denne historiefilosofien enn er.

I denne forbindelse kan vi spesifisere et ytterligere særtrekk ved den substantive generaliseringsstrategien. Det er mulig å tenke seg et hierarki av forskningsfronter der et antall lokale forskningsfronter syntetiseres i overordnede substantive forskerfronter. Det aktuelle studiet av “kapitalismens mangfold” kan stå som eksempel (se Mjøset/Clausen 2007). Samfunnsforskningen har gitt oss et visst repertoar av typologier på forskjellige institusjonelle felter innen økonomi og politikk: Finanssystemer, bedriftsstyring, markedsformer, arbeidsorganisering, kvalifikasjonssystemer, organisasjonstradisjoner,

velferdsstater, osv. Alle disse har hver sine lokale forskningsfronter. Men en kan – etter forbilde i Rokkans (1999) sene arbeider – tenke seg typologiske kart som kombinerer flere forskjellige typologier over institusjonelle felter. (Det er få metodologiske refleksjoner omkring typologisering, et unntak er George & Bennett 2005, Kap. 11.) Dette åpner for å spesifisere den “institusjonelle komplementariteten” som forskningen om kapitalismens mangfold anser som avgjørende for å forstå de underliggende drivkrefter i dagens viktigste typer kapitalisme. Dette er en “grunnfestet” tilnærming til samtidsfortolkning. Ved å ha konteksten spesifisert gjennom typer og perioder, unngår en historiefilosofiens mer formelle, “ugrunnede” påstander om drivkrefter.

Dette eksemplet viser forøvrig at begrepet om grunnleggende drivkrefter i en viss forstand er avhengig av det forskningsproblem som skal besvares: Mange problemstillinger om dagens kapitalisme krever at vi, tross alt snakk om globalisering, konsentrerer oss om hva som er drivkrefter i en nasjonal kontekst (ett eksempel kan være den norske sosialdemokratisk påvirkede oljeøkonomien, for ikke snakke om eksemplet Kina). Men det er ikke vanskelig å definere problemstillinger som heller krever en periodisering av faser i den vestlige verdensøkonomiens utvikling. Typologiske kart som overordnede substantive forskningsfronter er det høyeste nivået for substantive generaliseringer. Men heller ikke overordnede substantive forskningsfronter er fullstendig konvergerende. Åkermans (1957) poeng står fast: Samfunnsvitenskapelige teorier kan aldri bli fullstendige.

Skal vi besvare substantive forskningsproblemer, må vi belage oss på å mestre flere forskningsfronter. “Grounded theory” bør alltid omtales i flertall. Det kontekstualistiske perspektivet er ikke minst en advarsel mot å anse samfunnsvitenskap som testing av enkeltstående teorier. Siden bare teorier på lavere nivå har forklaringskraft, må vi utvikle samfunnsforskernes kvalifikasjoner i å kombinere mange teorier for å forklare interessante utfall og problemer (Mjøset 2006a gir et eksempel). Systematisk kunnskap fra substantive analyser av case som har skjedd, kan øke vår beredskap for “dannede gjetninger” og “tidlige advarsler”. Men det er også situasjoner der samfunnsforskeren ikke på noen måte er villig til å vente for å se om ens forutsigelser slår inn!

Kritisk teori

Vi har tidligere diskutert eksepsjonalistisk spesifisering som et ytterpunkt der det er avgjørende å unngå generalisering. Også innen den kontekstualistiske rammen finnes et slikt ytterpunkt. (Her er det ikke plass til å drøfte forskjeller og likheter mellom de to.) Begrepet om kritisk teori har flere referanser i samfunnsvitenskapen, men det er mulig å

tolke begrepet som et spesifikt tilfelle av kontekstualistisk forklaringsbasert teori. All slik teori bygger på en refleksjon av forskeren som potensiell deltaker i samfunnets spenningsfylte utvikling. Men i noen sammenhenger går forskeren ut av forskerfellesskapet for i stedet å delta direkte i sosial mobilisering.

I feltarbeid er forskeren en “kvasideltaker”, og flere av feltarbeidets utfordringer er knyttet til dette. En behøver ikke engang ha erfaring med feltarbeid for å skjønne at om man studerer konfliktfylte situasjoner – forutsatt at man i det hele tatt får adgang – vil det være full strid om situasjonsfortolkningen. Aubert (1969, 209, 222) formulerer dette mer prinsipielt: Medisin, skriver han, er en naturvitenskap som får sine problemer utenfra, fra “pasientenes lidelser”. Det er utgangspunktet for kunnskapsvekst i legevitenskapen. Men i medisin dominerer fellesinteressene. I samfunnsvitenskapen er forskningsproblemerne derimot som regel knyttet til “spenninger eller konflikter innenfor sosiale systemer”. Her formulerer Aubert et hovedpoeng i videreføringen av kritisk teori, ikke minst i feministisk sosiologi, det som kalles standpunktepistemologi. “Det kan svært ofte reises et spørsmål om fra hvilket ‘sted’ i samfunnet et fenomen skal betraktes. Det vil si at det allerede står strid om definisjonen av problemene. Det ville nesten være mulig å trekke grensen mellom naturvitenskap og samfunnsvitenskap ut fra dette kriteriet, dvs. hvorvidt selve problemsituasjonen skaper sosial uenighet og avdekker konflikter, eller om den ikke gjør det.” Aubert er også forut for sin tid ved å nevne det dekonstruksjonistiske hovedpoenget om at “bare de som har makt, kan sertifisere kunnskap”.

Men han gjør ikke denne kunnskapssosiologien absolutt. Siden samfunnsforskningen handler om levende mennesker, samtidig som kunnskapen dyrkes i relativ autonome akademiske institusjoner, så kan også de “underprivilegertes faktiske kjennskap til sine egne forhold (...) bli sosialt anerkjent som kunnskap”. Dette kan, ifølge Aubert, skje på to måter: (a) “ved at forskeren formidler innsikten og fordeler den på en ny måte uten at en forutsetter noen endring av maktforholdene”; (b) “ved at gruppens samhold, selvbevissthet og makt øker slik at dens viten om egne forhold får status av kunnskap.” Aubert nevner standpunktsteoriens klassiske eksempel: Det er på sistnevnte vis vi har fått kunnskap “om arbeiderklassen og dens livsvilkår” – ikke primært gjennom samfunnsforskning.

I det første tilfellet deltar samfunnsforskeren som “en kunnskapsformidler overfor samfunnets ledende sjikt og maktsentra”. Men i det andre tilfellet står en samfunnsgruppe i samtiden “på spranget til å få sin selvvinnsikt definert som kunnskap. I så fall kan det være at forskeren bør konsentrere seg om å øke denne selvvinnsikten snarere enn å bruke sin tid på å være kunnskapskanal overfor maktsentrene”.

Dette er en presis definisjon av kritisk teori innen en kontekstualistisk ramme: Kritisk teori er her ikke generaliserende – den er praktisk og substantivt spesifiserende, forandrende, men da som ledd i en praksis som er ekstern i forhold til forskerfellesskapet. Skal vi gripe inn, griper vi inn i noe som er større enn forskerfellesskapet. Forskerfellesskapet er en liten del av samfunnet; vi kan ikke trekke samfunnet “inn” i forskerfellesskapet for så å “manipulere” det. Igjen beror det pragmatistiske kunnskapsbegrepet på den innsikt at vi bare må akseptere det åpne og det ikke-eksperimentelle.

I bestemte situasjoner blir forskeren “kritisk teoretiker” ved å gå ut av forskerfellesskapet: Forskeren bidrar ikke til akkumulasjon av kunnskap om samfunnsforhold, men til endring av samfunnsforhold. Men forskeren kan ikke opportunistisk knytte seg til hvem som helst. Den habermasianske normative generalisering får her almen forskningsetisk betydning: En sosial bevegelse må evalueres etter hvorvidt den er organisert for å innfri legitime krav. Slike bevegelsers *standpunkt* gir en privilegert erkjennelsesmessig innsikt i hvordan verden egentlig fungerer under begivenhetenes overflate. Dette har alltid vært den kritiske teoriens viktigste bidrag. Både marxismen og feminismen har vært samfunnsforandrende sosiale bevegelser som har gitt navn til teoretiske retninger i sosiologien.

SKJEMA 3. KONTEKSTUALISTISKE TEORIBEGREPER PÅ LAVERE NIVÅ

METODOLOGI	TEORIBEGREP	VARIANTER	GENERALISERING	KONTEKSTSENSITIVITET	FORSKERFELLESKAP/SAMFUNN
Kontekstualistisk/deltakelsesbasert (en vitenskaps-teori selvstendig basert på samfunnsvitenskap)	Forklaringsbasert	Formell	Formell generalisering på tvers av case og lokale forskningsfronter	Svak. Dekontekstualisert, men uten direkte forklaringsrelevans	Primært rapportering innad i forskningsverdenen
		Substantiv	Substantiv generalisering basert på casestudier innen lokale forskningsfronter	Middels. Kontekstbundet generalisering	Rapportering innad, men også utad til andre institusjoner og grupper
	Kritisk	Grader av deltakelse	Aktivistisk spesifisering med referanse til enkeltcase.	Sterk. Endre kontekst gjennom direkte deltakelse	Forskeren forlater forskerfellesskapet

Mens dette er klart samfunnsforandrende krefter, finnes det flere mellomposisjoner. Vi kan – som mange forskere gjør – betrakte vår egen velferdsstat. Her finnes det underprivilegerte grupper (fanger, sosialklienter, bestemte pasientgrupper, osv. har ofte stått i fokus) som har legitime krav på å få de samme rettigheter som den jevne borger.

Også i samfunnsforskningens relasjon til slike grupper er kritisk teori en egen kontekstualistisk tilnærming. Dette fikk en plass i Auberts (1969) definisjon av problemorientert empirisme. Det er ikke tilfeldig at grounded theory er en populær ansats i sosialpolitisk orienterte profesjonsutdannelser. Deltakelsesrelasjonen preger jo virksomheten til sosialarbeidere, psykologer og andre profesjoner som arbeider innen institusjoner som sosialvesen og helsevesen, og dermed på et vis “praktiserer” sosiologi.

Konklusjon – selvsikkerhet i kvalitativ forskning

Det mest selvstendige begrep om teori på lavere nivå er grounded theory, men fordi termen møtes av så mange innvendinger, er det kanskje best å i stedet bruke en nøytral betegnelse: Forklaringsbasert teori. Grounded theory kan ses på som en viktig variant av slik teori, men substantiv sosiologisk fantasi (Mills), problemorientert empirisme (Aubert) og nettverk (White, Granovetter) er varianter.

To grener av samfunnsforskningen er særlig vesentlige for en vitenskapsfilosofi som støtter opp om slik teori på lavere nivå: Den amerikanske pragmatismen og den vesentlig europeiske kritiske teorien (standpunktteorien). Nyere case-orientert vitenskapssosiologi er allerede sterkt influert av disse retningene.

Vi har funnet to selvstendige teoribegreper på lavere nivå: Forklaringsbasert og kritisk. Vi har også argumentert for at skillet mellom formell og substantiv teori – utviklet av Glaser og Strauss – gir en viktig presisering av den forklaringsbaserte teoriens doble generaliseringsstrategi.

Vi må bli kvitt den metodologiske mindreverdighetsfølelse som standardoppfatningens og sosialfilosofiens høynivåidealer fortsatt nærer hos kvalitativt arbeidende empirisk orienterte samfunnsforskere. Kanskje den begrunnelse som her er gitt av teori på lavere nivå kan bidra til å gjøre det vanskeligere for kvalitativt orienterte forskere å nøye seg med unnskyldende bemerkninger om “rent eksplorerende” og “induktive” forskningsopplegg når de diskuterer metodeproblemer.

REFERANSER

- Abbott, Andrew (2001). *Time matters*. Chicago: University of Chicago Press.
- Alvesson, Mats & Kaj Sköldberg (2000): *Reflexive Methodology*. London: Sage.
- Aubert, Vilhelm (1969): Om metoder og teori i sosiologien, i Aubert, *Det skjulte samfunn*. Oslo: Pax.
- Burawoy, Michael (2000): *Global Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Elster, Jon (1989): *Nuts and bolts in the social sciences*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Elster, Jon (2007): *Explaining social behavior*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Glaser, Barney G. & Anselm L. Strauss (1967): *The Discovery of Grounded Theory*. New York: Aldine de Gruyter.
- George, Alexander L. og Andrew Bennett, (2005): *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Granovetter, Mark (1985): Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *American Journal of Sociology* (91), 3:481-510.
- Hacking, Ian (1983): *Representing and Intervening*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Hacking, Ian (1999): *The Social Construction of What?* Cambridge, Mass: Harvard U.P.
- Hammersley, Martyn (1992): *What's Wrong with Ethnography?* London: Routledge.
- Hedström, Peter (2005): *Dissecting the Social*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Hempel, Carl G. (1965): *Aspects of Scientific Explanation*. New York: Free Press.
- Hodgson, Geoff (2004): *The Evolution of Institutional Economics*. London: Routledge.
- Merton, Robert K. (1945): The bearing of social theory on empirical research, Merton (1968, kap. IV).
- Merton, Robert K. (1949): Introduction. 3-19 i Merton, *Social theory and social structur*, 1st ed. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Merton, Robert K. (1968): *Social theory and social structure*. 3rd ed. New York: Free Press.
- Mills, C. Wright (1957): *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin.
- Mjøset, Lars (2000): Stein Rokkan's Thick Comparisons. *Acta Sociologica* (43), 4:381-398.
- Mjøset, Lars (2005): Can grounded theory solve the problems of its critics? *Sosiologisk tidsskrift* (13), 4:379-408.
- Mjøset, Lars (2006a): A case study of a case study. *International Sociology* (21), 5: 735-766.
- Mjøset, Lars (2006b): No fear of comparisons or context: on the foundations of historical sociology. *Journal of Comparative Education* (42), 3:1-26.

- Mjøset, Lars (2006c): Nordic social theory: between social philosophy and grounded theory. 123-137 i G. Delanty, ed. *Handbook of Contemporary European Social Theory*. London: Routledge.
- Mjøset, Lars (2007): An early approach to the varieties of world capitalism: methodological and substantive lessons from the Senghaas/Menzel-project. *Comparative Social Research* (24), 123-176.
- Mjøset, Lars (2009): The contextualist approach to social science methodology. I D. Byrne & C. Ragin, eds. *The Sage Handbook of Case-Based Methods*. London: Sage.
- Mjøset, Lars og Tommy H. Clausen, (2007): An introduction to the comparison of capitalisms. *Comparative Social Research* (24), 1-17.
- Mulkay, Michael (1979): *Science and the Sociology of Knowledge*, London: Allen & Unwin.
- Habermas, Jürgen (1985): *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Pawson, Ray (1988): *A Measure for Measures*, London: Routledge.
- Ragin, Charles C. (2000): *Fuzzy-set Social Science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rokkan, Stein (1999): *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe*. Oxford: Oxford U.P.
- Skagestad, Peter (1978): *Vitenskap og menneskebilde. Charles Peirce og amerikansk pragmatisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Smith, Dorothy E. (2005): *Institutional Ethnography. A Sociology for People*. Lanham: Alta Mira.
- White, Harrison (1992): *Identity and Control*. Princeton: Princeton University Press.
- Åkerman, Johan (1957): Is it possible to complete economic theories? *Economia Internazionale*, 413-421.